

Національна академія мистецтв України
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Ненашева Олена Юріївна

УДК 7.072.2(477-25+008)

**ТЕХНОЛОГІЗМ У МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
ПОЛИТА МОРГІЛЕВСЬКОГО
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ**

26.00.01 — теорія та історія культури

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ — 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України.

Науковий керівник

доктор мистецтвознавства, професор
ПУЧКОВ Андрій Олександрович,
Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України,
заступник директора з наукових питань

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства, професор
ЛАГУТЕНКО Ольга Андріївна,
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури,
професор кафедри історії та теорії мистецтва

кандидат мистецтвознавства

БЕХ Людмила Вікторівна,
Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка,
доцент кафедри образотворчого мистецтва

Захист відбудеться 4 листопада 2015 року о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.460.01 в Інституті проблем сучасного мистецтва НАМ України за адресою: 01133, м. Київ, вул. Щорса, 18-Д, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України за адресою: 01133, м. Київ, вул. Щорса, 18-Д.

Автореферат розісланий 2 жовтня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Савчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Мистецтвознавство України ХХ–ХХІ століть характеризується прискіпливою увагою до розроблення тематики, пов'язаної з вивченням методики та методології досліджень конкретних науковців. Особливо ця тенденція уявляється важливою в контексті вивчення витоків формування національних наукових шкіл, зокрема досвіду фахівців у галузі історії мистецтва доби становлення мистецтвознавчої науки. Виявлення особливостей, закономірностей, тенденцій розвитку вітчизняної науки про образотворчо-пластичні мистецтва дозволяє усвідомити іманентні зв'язки з іншими проявами національної художньої культури. Адже зародження дослідницьких підходів, методів, напрямів у різних наукових галузях обумовлене загальним комплексом світоглядних уявлень.

Так, на початку ХХ ст. завдяки вражаючим технологічним досягненням розпочинається експансія на територію гуманітарного знання механіцистської концептуальної системи. Остаточо цей рух, що почався із технологізму загальної наукової парадигми Нового часу, сформувався в 1960-і у вигляді структуралізму, якому вдалося на деякий час переконати наукові кола у принциповій можливості близького за точністю і мірою формалізації до природничих наук оформлення наук гуманітарних. Відчутні кроки в цьому напрямку були зроблені уже в міжвоєнний період (1920–1930-і). У цей час спостерігаємо виражені тенденції до впровадження методів точних наук у гуманітарну сферу.

На цьому полі вражає символічний збіг обставин загальнокультурних і суто наукових. Наприклад, образ Софії, Премудрості Божої, стоїть у центрі інтелектуально-художніх пошуків стовпів культури Срібної доби. Релігійні філософи Вол. Соловйов, о. П. Флоренський, С. Булгаков, Л. Карсавін, М. Бердяєв розробляють вчення софіології. Символісти проklamують софійні начала мистецтва. Вірогідно, це не збіг, а неминуча обумовленість культури першої третини ХХ ст. І саме технологізм у тогочасних пам'яткознавчих студіях закономірним чином зумовив початок розмежування історичних дисциплін: мистецтвознавства, архітектурознавства, театрознавства тощо.

Під технологізмом у дослідженнях пам'яток мистецтва ми розуміємо вивчення цих пам'яток через методи, прийоми й завдання їхньої будови (устрою), з одного боку, відмінні від аналогічних в інших видах мистецтва, з іншого боку, — такі, що дозволяють підкреслити спосіб (принцип) організації досліджуваної матеріальної форми серед аналогічних форм в контексті культури.

Якщо імена багатьох вітчизняних науковців є невід'ємною складовою історії української культури, її фундаментальну основу складає саме їхня діяльність — творча, науково-дослідницька, педагогічна. Ім'я та справа Іполита Владиславовича Моргілевського (1889–1942), лідера київського кола дослідників культури Київської Русі в міжвоєнний період ХХ ст., репрезентує у зазначеному контексті тенденцію до усвідомлення цілісності життя, знання і наукової творчості, ніби — в традиції соловйовської філософії всеєдності.

Результати досліджень Моргілевського, в яких чільне місце посів саме принцип технологізму, використовуються як в мистецтвознавстві (зокрема

в архітектурознавстві), так і в практиці. Проте досі немає комплексного дослідження наукової спадщини Моргілевського, котра потребує всебічного аналізу, багатомірного осмислення, узагальнення й оцінки. Ці обставини обумовили вибір теми презентованої дисертації.

У основу дослідження покладено період наукової діяльності Моргілевського (1918–1942 рр.). Водночас, робота виходить з окреслених хронологічних меж, оскільки діяльність вченого розглядається у більш широкому контексті загальних тенденцій розвитку архітектурної медієвістики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до фундаментальних наукових завдань, що стоять перед сучасними мистецтвознавством і культурологією, та перебуває у колі досліджень Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України.

Мета дослідження: розкрити сутність наукової спадщини Моргілевського, виявити технологізм у його мистецтвознавчих дослідженнях та визначити місце Моргілевського у вітчизняній культурі.

Для досягнення мети поставлені наступні **завдання**:

– визначити етапи формування наукового доробку Моргілевського в історико-культурному контексті;

– розкрити методологічну сутність наукових поглядів Моргілевського;

– виявити витоки мистецтвознавчо-світоглядних та медієвістично-культурологічних підстав досліджень Моргілевського у контексті української та західноєвропейської науки ХІХ — початку ХХ ст.;

– показати значення і з'ясувати місце науково-дослідницького доробку Моргілевського в царині українських і зарубіжних медієвістичних студій;

– сформулювати конструкційно-мистецький внесок Моргілевського в подальше вдосконалення методології вивчення культури Київської Русі.

Об'єкт дослідження — науковий доробок Моргілевського.

Предмет дослідження — мистецтвознавчі дослідження Моргілевського в історико-культурному контексті.

Методи дослідження. У межах історичного підходу застосовується порівняльно-історичний (компаративістичний) метод, що дозволяє визначити генетичну спорідненість (зв'язок за походженням) наукових поглядів, та порівняльно-типологічний метод, що розкриває схожість генетично не пов'язаних позицій. Використовується традиційний історико-теоретичний архітектурознавчий аналіз, історико-культурний підхід, доповнений культурологічною та історико-компаративною методикою. Методологічну основу дослідження на фундаментальному рівні становлять положення про діалектичну єдність наукової діяльності Моргілевського та загальних процесів у галузі мистецтвознавства; на рівні загальнонаукової методології — принцип історизму, що дає змогу простежити еволюцію наукової думки у хронологічній послідовності; системний підхід, що полягає у комплексному дослідженні архітектурознавчого доробку як єдиного цілого.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним науковим дослідженням творчого доробку Моргілевського, в тому числі у порівняльному аспекті, в контексті розвитку технологізму

як основного принципу його мистецтвознавчих студій. У дисертаційній роботі *вперше*:

- прослідковано науково-дослідницьку діяльність Моргілевського в міждисциплінарному історіографічному контексті під кутом зору еволюції уявлень про його творчість;

- введено до наукового обігу значний фактологічний комплекс архівних джерел, на основі яких визначено етапи формування наукового доробку вченого, розкрито історико-культурний контекст його студій, на прикладі Моргілевського висвітлено специфіку наукового життя в найдраматичніші епізоди історії України ХХ ст.;

- з'ясовано наукові позиції Моргілевського щодо визначення місця архітектури Київської Русі у європейсько-середземноморському контексті, які формують нове, розширене уявлення про його спадщину;

- репрезентовано науковий доробок Моргілевського як невід'ємну складову широкомасштабних академічних програм в Україні у міжвоєнний період, що продовжували традицію ХІХ — початку ХХ ст. та мали яскраво виражену місцеву специфіку і самостійний шлях становлення.

Практичне значення отриманих результатів. Інтердисциплінарний характер дослідження дозволив по-новому репрезентувати проблему становлення історико-культурних та архітектурознавчих студій в Україні у міжвоєнний період, підкреслити важливість інкорпорації предметних техніко-конструктивних рис архітектурних форм у широкий культурний і мистецький контекст.

Матеріали і висновки дослідження можуть бути використані у наукових працях, присвячених історії українського мистецтва і культури, проблемам вітчизняного архітектурознавства, розвитку української культури у ХХ ст., а також при підготовці енциклопедій, монографій, навчальних посібників з історії української культури та мистецтва, та у викладанні дисциплін історико-культурологічного й мистецтвознавчого циклу у вищих мистецького спрямування.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації були оприлюднені у формі виступів на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Мистецтво сучасності: Конфігурація форм і смислів» (ІПСМ НАМ України, Київ, 2010), Ювілейній науково-практичній конференції «Старожитності Вишгородщини», присвяченій 20-річчю створення Вишгородського історико-культурного заповідника (Вишгород, 2014), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Діалог культур в контексті глобалізації» (Інститут культурології НАМ України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна», Київ, 2014).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 7 публікаціях у наукових фахових виданнях, затверджених ДАКВК МОН України, з них — в 1 зарубіжній публікації в рецензованому електронному часописі (Росія).

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел, таблиць, додатків. Загальний обсяг роботи становить 215 стор., з них основного тексту — 185 стор. Список використаних джерел налічує 330 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, окреслено напрями, наукова новизна та методологічна база, вказано об'єкт і предмет дослідження, мету та підпорядковані їй завдання; визначено практичне значення дисертації, форми апробації отриманих результатів та структуру праці.

У першому розділі — **«Формування наукового доробку І. В. Моргілевського в історико-культурному контексті»**, який складається з трьох підрозділів, репрезентовано три ракурси «розгортання» наукового середовища. По-перше, через історіографію: як еволюціонувало знання про доробок Моргілевського, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР, від перших публікацій сучасників до наших днів; по-друге, через історію установ, пов'язаних з його професійною діяльністю; по-третє, через його наукову біографію, в якій персоніфіковано закономірності розвитку в міжвоєнний період ХХ ст. науки про українську культуру. У першому ракурсі доробок як феномен (спостережуване явище) простежується в літературі. Другий — визначає середовище, програми, цілі, задачі, що спрямовували діяльність вченого. Третій, науково-біографічний, ракурс належить довгій традиції історичної науки («біографічна складова історії», «ідея особистості»), яка актуалізується і відроджується сьогодні, у зв'язку з подоланням методологічного монізму.

У підрозділі 1.1. *«Еволюція уявлень про наукову спадщину І. Моргілевського в історіографії»* на підставі огляду друкованої літератури запропоновано періодизацію історіографії наукової творчості вченого:

I період (1918–1942 рр.). За життя Моргілевського — жодної спроби синтетичних студій його доробку. Сучасники (М. Брунов, Ф. Ернст, І. Іванцов, К. Конант, С. Кросс, Г. Лукомський, М. Макаренко, О. Некрасов, О. Новицький), які поклали початок історіографічному творенню образу Моргілевського, розглядали його досліди фрагментарно. Акцентовані різні напрями фахових студій. Помітний слід залишив резонанс навколо міграційної гіпотези Моргілевського про перське походження конструкцій Софії Київської (М. Брунов, Б. Варнеке, В. Залозецький-Сас, О. Некрасов). Гіпотеза стала у нагоді в контексті поглядів на розвиток української культури в зв'язку з культурою Сходу. Ознаки I періоду: а) бідність історіографії в умовах обмеження обсягу наукових видань у 1920–1930-і; б) відсутність як оціночних, так і інформативних узагальнюючих публікацій (біографічних, ювілейних, біобібліографічних), в тому числі автобіографій; в) дискретна оцінка доробку, переважання стислих, випадкових згадок і посилань; г) первинне накопичення фактів про науковий доробок Моргілевського як результат впровадження методів технічних наук у широкий контекст академічних програм загального напрямку «мистецтво».

II період (1943–1990 рр.; узагальнення і осмислення наукової спадщини Моргілевського) розпочинається присвяченим йому некрологом С. Гілярова, в якому вперше акцентується негативний відбиток більшовицького режиму на діяльності вченого. Перебуваючи в окупації, Моргілевський опинився поза офіційним полем повоєнних історіографічних студій, але матеріали його дослідів не виходили з наукового обігу (Ю. Асєєв, К. Афанасьєв, С. Грабовський,

М. Каргер, К. Конант, С. Кросс, Г. Логвин, Л. Міляєва, П. Раппопорт, М. Тихомиров, П. Юрченко). Ознаки II періоду: а) опрацювання матеріалів Моргілевського в ідейному полі радянських авторитетів у галузі медієвістики, переважання фактологічної складової доробку над інтерпретацією; б) інформаційна однотипність статей в енциклопедично-довідковій літературі, відродження життєписної традиції наприкінці періоду; в) замовчування подій і фактів, які склали історичне тло і науковий контекст діяльності Моргілевського.

III період (з 1991 р.) розгортається з ліквідацією СРСР. За нових ідеологічних умов відбувається відродження інтересу до постаті Моргілевського як до невіддільної складової вітчизняної культури, в історичному контексті, без цензорських купюр (Ю. Асєєв, О. Белая, С. Білокінь, І. Верба, В. Вечерський, В. Гедз, Н. Геппенер-Лінка, І. Гіріч, В. Гриневич, Б. Жежерін, Г. Івакін, Ю. Коренюк, Ю. Кочубей, Г. Кульчицький, О. Лисенко, Г. Логвин, І. Марголіна, А. Мардер, О. Нестуля, І. Преловська, А. Пучков, Ю. Савельєв, Н. Светлічна, О. Сіткарьова, Т. Скібіцька, І. Скуленко, О. Сторчай, В. Ульяновський, Е. Циганкова). Ознаки періоду: а) переосмислення питань, табуйованих за радянських часів; б) фактологічно-констативний або біографічно-нарисовий характер публікацій; в) фрагментарне уявлення про доробок на підставі нотаток у монографіях, історіографічних частин узагальнюючих праць та окремих історіографічних нарисів.

У підрозділі 1.2. «*Мистецтвознавчі студії Моргілевського в національно-культурних дослідницьких програмах міжвоєнного періоду*» визначено етапи формування наукового доробку через виокремлення академічних і загальних історико-культурних контекстів дослідів.

Інженерний фах науковця: наукова школа КПІ з технології будівельних матеріалів. Вихованець Київського політехнічного інституту, Моргілевський долучився до наукової школи К. Дементьєва — Б. Лисіна. Здобутий науковий та практичний досвід у галузі будівництва і будівельних матеріалів зумовив вибір ним методів інженерного фаху в застосуванні до подальшого вироблення загальної методики дослідження об'єктів архітектурної медієвістики.

Українське історичне краєзнавство. Помітним явищем суспільно-політичного та наукового життя України на початку XX ст. було піднесення краєзнавчого руху, який виявив себе у розвитку музейної справи, пам'яткознавства, у пошукванні роботи місцевих осередків. Із XIX ст. відбувається становлення «історичної української ідеології» (М. Грушевський), закладається фундамент українського краєзнавства. З'ясовано, що у комплексне наукове вивчення історичних регіонів органічно увійшли дослідження 1918 р. Зарубського монастиря на Канівщині — перший практичний досвід Моргілевського і перші розкопки, організовані Відділом охорони пам'яток старовини й мистецтва (керівник М. Біляшівський) Головного управління мистецтв і національної культури при Міністерстві народної освіти і мистецтва. На прикладі досліджень Зарубського монастиря, розпочатих Біляшівським (1880-і, 1907 р.) в контексті археологічного й етнографічного вивчення Канівської землі, та продовжених Моргілевським, простежується формування місцевої дослідницької традиції як складової історико-краєзнавчих студій. Встановлено, що формування київського науково-

го осередку характеризується освоєнням історико-культурної спадщини Подніпров'я силами місцевих кадрів та установ. Характер опанування М. Каргером у 1920–1940-і науково-дослідницького надбаня Біляшівського–Моргілевського доводить непрості взаємини представників наукових шкіл: київської, що формувалась на місцевому підґрунті, та лєнінградця Каргєра, який наслідував пїтерську централїзаторську традицію.

Історична районїзація. Дослїдження України в регіональному розрїзі, що здїснювалось Всеукраїнською академією наук (ВУАН) у 1920-ї, пов'язане передусїм з іменем М. Грушевського та створеною ним у 1924–1925 рр. Асоціацією історичного районознавства. Акцентується на тому, що залучення до співпраці з ВУАН наявних дослідницьких сил на місцях, в межах реалїзації ідеї координаційного наукового центру в Києві, відбувалось ще до повернення Грушевського в Україну. Розглянуто обставини, за яких Моргілевський взяв активну участь у налагодженні контактів Грушевського з чернігівськими науковцями і сприяв його ознайомленню з новими історичними розвідками в Чернігові.

Встановлено, що завдання дослідження історичних районів на ґрунті національної історії обумовили вивчення Моргілевським архїтектури Київської та Чернігівської земель у деякому відриві від інших пам'яток Київської Русі в Смоленську і Полоцьку. Це стало на заваді остаточному визначенню етапів розвитку архїтектури Подніпровської Русі. У другій половині ХХ ст. цю проблему вирішив послїдовник Моргілевського, Ю. Асєєв.

Сходознавство у зв'язку з українознавством. Розвиток сходознавства в Україні у 1920-ї, підвалини якого було закладено впродовж ХІХ — початку ХХ ст., розглядався прїоритетним напрямом розбудови української науки з часів заснування ВУАН (Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко, Ф. Шміт). Специфікою вивчення Сходу в Україні було спрямування наукових програм на встановлення зв'язку східних культур з українською, визначення східних впливів. Сходознавчі студії здїснювались з огляду на різноманїтні прояви національної культури України. Завдяки участі Моргілевського у сходознавчих установах — Візантологічній комісії при ВУАН (1926–1930 рр., керівники: Ф. Мищенко, П. Кудрявцев), Комісії для дослідів з історії Близького Сходу при ВУАН (1930–1933 рр., керівник К. Штепа), Київській філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1926–1930 рр.), Всеукраїнських сходознавчих з'їздах Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС, 1927 р., 1929 р.), Українському науково-дослідному інституті сходознавства (1930–1933 рр.) — його доробок є інкорпорованим у програми з української орієнталїстики і широкий контекст розвитку українознавства та мистецтвознавства.

Академія історії матеріальної культури в Ленінграді. Окрім праці у сходознавчих установах ВУАН та ВУНАС, Моргілевський був науковим співробітником Російської (Державної) академії історії матеріальної культури (Ленінград), отже, досліджував середньовічну архїтектуру Кавказу в межах наукових програм цих інституцій. Проте, наукові експедиції Моргілевського на Схід здїснювались для вивчення джерел «нашої старої архїтектури», а це відповідало специфіці саме українських студій.

У підрозділі 1.3. «*I. Моргілевський як представник київської наукової спільноти в умовах німецького окупаційного режиму (1941–1942 рр.)*», в результаті опрацювання розсекречених матеріалів Музею-архіву переходової доби (МАПД) — науково-дослідної установи, що функціонувала при Київській міській управі 1942 р., — досліджено участь Моргілевського як наукового консультанта у підготовці виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» та редагуванні виставкового розділу «Руйнація церковних пам'яток у Києві за часів советської влади». З'ясовано, що у спробі МАПД реанімувати киевознавство, тобто комплексне вивчення міста, його регіональної специфіки, матеріали архіву Моргілевського вперше набули значення загальноісторичного документу та були відкрито визнані свідченнями щодо масового нищення пам'яток історії і культури у міжвоєнний період.

У другому розділі «**Технологізм як принцип культурологічних досліджень I. Моргілевського**», який складається з трьох підрозділів, розглянуто тенденції застосування технологічних аспектів у гуманітарних дослідженнях на прикладі методологічного корпусу Моргілевського, підкреслено взаємодію Моргілевського з гарвардською школою медієвістики.

У підрозділі 2.1. «*Методологічний корпус I. Моргілевського: освітні передумови і тенденції застосування технологічних аспектів у гуманітарних дослідженнях*» розглянуто поступове оформлення нового рівня задач, на який виводили дослідження пам'яток Київської Русі, та їхній вплив на застосування Моргілевським методів технічних наук у мистецтвознавчих студіях.

На прикладі Софії Київської підкреслено, що пошуки первісного архітектурно-конструкційного строю з використанням рисунків А. ван Вестерфельда нагадують паралельні явища в інших видах мистецтва, наприклад, у мистецтві театральному, що його на початку ХХ ст. також почали осмислювати через простір, архітектуру, технологію, через зв'язок із різноманітним матеріалом образотворчих мистецтв. Ідеї формалістів, що відображали проблематику тогочасної художньої думки (програмна стаття В. Шкловського «Мистецтво як прийом», 1919 р.), були розвинуті та розгорнуті стосовно театру засновником лєнінградської театрознавчої школи О. Гвоздевим: історія театру як еволюція системи театральних прийомів. Пошук шляхів, щоб якнайближче підійти власне до спектаклю «як такого» обумовлений тим, що мистецтву театру випала доля втілювати творіння іншого мистецтва — драматичної поезії. Так само і мистецтво зведення християнського храму обумовлене змістом літургійної і обрядової практики. Створюючи першу в Росії групу дослідників «чистого театру», Гвоздев віддавав пріоритет німецькій школі Макса Германа, яка рішуче відмежувала історію театру від історії драми, висуваючи на перший план задачу реконструкції спектаклів. Так само Моргілевський вивчає християнський храм поза драмою літургійною і реконструює процес створення храму через технологію — аналіз конструктивних прийомів, будівельних матеріалів, старовинних гравюр, фіксує стан пам'ятки в минулі епохи. Отже, рухається в тому ж напрямі, що й німецькі театрознавці, які намагались відтворити «конструкцію» спектаклю, причому опорою реконструкції послуговувались також гравюри.

У підрозділі 2.2. «До архітектурної типології І. Моргілевського: компаративістський підхід» проаналізовано запропоновану Моргілевським за структурно-типологічним (компаративним) критерієм типологію пам'яток архітектури Київської Русі. А також — розширення типології в досліджах Ю. Асеєва і нову періодизацію історії архітектури Київської Русі, запропоновану Асеєвим у 1960–1970-і. З'ясовано, що Моргілевський проводив порівняння, ігноруючи функціональний підхід. Асеєв не оминає увагою й соціальну функцію в широкому розумінні. Наголошено, що функціональний метод є супротивником компаративізму. Формальні порівняння пояснюють розширену зарубіжну базу пам'яток у Моргілевського. Асеєв, навпаки, більшою мірою використовує вітчизняну базу: формальні порівняння втрачають монополію перед функціональним підходом. Таким чином, на пам'ятокзнавчій базі виявлена стадіальність розвитку науки.

Доведено, що всупереч переважно несприятливим зовнішнім умовам наукової діяльності Моргілевського, його школа отримала розвиток у дослідженнях київських вчених повоєнної формації. Найбільш послідовно рухався у напрямі, накресленому Моргілевським, його учень Асеєв. Переосмислення послідовниками деяких позицій Моргілевського обумовлено іншим, порівняно з передвоєнним, ідейно-науковим контекстом. Йдеться про збереження місцевої дослідницької традиції, стадіальність її розвитку, значення доробку Моргілевського як ланки наукового спадкоємства.

У підрозділі 2.3. «Взаємодія І. Моргілевського з гарвардською школою медієвістики» проаналізовано науковий доробок Моргілевського на тлі еволюції медієвістичних студій зарубіжної школи. Встановлено, що вітчизняна традиція вивчення культури середньовіччя має багато паралелей з процесами, які відбувались у світовому науковому русі. Найбільшу інформативність щодо змісту наукової комунікації Моргілевського з гарвардськими медієвістами, К. Дж. Конантом і С. Кроссом, дає порівняльний аналіз їхніх праць, дослідницьких методів та виявлення витоків фахового інтересу до середньовіччя.

З'ясовано, що в США захопленість медієвістикою була складовою поширеного на початку ХХ ст. переконання в тому, що середньовіччя тримає ключі від сучасного життя. Віддаючи належне біографічній складовій науки, зазначено, що особистий вплив А. Портера на К. Дж. Конанта, так само як Ф. Шміта на Моргілевського, вирішальним чином позначився на становленні цих фахівців-медієвістів. Невипадково, що Портер і Конант прийшли до медієвістики з архітектурної практики, так само як Моргілевський — із практики інженерної. Цим підтверджено винятковий «генетичний» статус середньовіччя для новітньої історії, багатоскладовий характер дослідів у медієвістиці на межі різних дисциплін. Доведено, що така особливість медієвістичних студій притаманна науковим осередкам як Нового Світу і Західної Європи, так і на теренах СРСР.

У третьому розділі «Діалог культур у досліджах І. Моргілевського: Схід, Європа і Київська Русь», який складається з трьох підрозділів, показано роль Моргілевського у розв'язанні питання ірано-європейської взаємодії у вітчизняній та зарубіжній медієвістиці, визначено візантійську і кавказьку традиції в йо-

го концепції генезису архітектури Київської Русі й особливості застосування «теорії впливів».

У підрозділі 3.1. *«Роль І. Моргілевського у розв'язанні питання ірано-європейської взаємодії у вітчизняній та зарубіжній медієвістиці»* проаналізовано міграційну гіпотезу Моргілевського про перське походження конструкцій Софії Київської та визначення шляху міграції цієї «суто перської» конструкційної ідеї від Близького Сходу до Києва на прикладі втілення її в будівлях різних країн і епох. Це є науковим внеском Моргілевського в розробку проблематики, пов'язаної з визначенням ролі Сасанідської Персії в середньовічній культурі Київської Русі. Доведено, по-перше, оригінальність погляду Моргілевського щодо зв'язку перекриття зовнішніх галерей Софії Київської зі старо-перськими конструкціями; по-друге, що пріоритет у визначенні міграційного руху цієї конструкційної ідеї через запозичення її іншими народами належить Ог. Шуазі.

Показано, що інженер Шуазі виявляє на території Бургундії та історичної Сирії середньовічні приклади розчленування склепінь шляхом влаштування попружних арок. У його інтерпретації виокремлюються два варіанти конструкції: поперечні склепіння на арках (Сен-Філібер у Турню, підземні приміщення Храмової гори в Єрусалимі) та плити на арках (традиційне сирійське будівництво). Ці приклади Шуазі вважає продуктом впливу Персії епохи Сасанідів і доводить їх подібність до старо-перського конструкційного типу, взявши за взірець палац Такі-Ейван. Розвиваючи концепцію Шуазі, Моргілевський додає приклади пам'яток на Близькому Сході та у Києві й акцентує на додатковому завданні роботи конструкції: гасити розпір центрального склепіння (палац в іранському Ктесифоні та палац Ухайдир поблизу Кербели в Йорданії). Цей третій варіант конструкції Моргілевський виявляє, виходячи з конструктивної специфіки київського Софійського собору. До першого варіанту він додає як приклади замки Сирійської пустелі Кусейр-Амра та Аль-Харані, до другого — базиліки в Шакка і Тафка в центральній Сирії, візантійську базиліку Св. Марії «Probatic» в Єрусалимі.

На основі аналізу іноземних джерел виявлено, що фактологічним підґрунтям для міграційної гіпотези Моргілевського стали праці західноєвропейських сходознавців: М.-О. Дьєлафуа, А. Мусіла, Л. Масін'йона, Г. Белл, представників Німецького товариства орієталістів. Встановлено, що обізнаність Моргілевського з тогочасними світовими досягненнями в галузі орієталістики компенсувала неможливість натурального вивчення пам'яток на території сучасних Іраку, Ірану, Сирії, Йорданії, Ізраїлю, Франції.

У підрозділі 3.2. *«Візантійська і кавказька традиції в концепції І. Моргілевського щодо генезису архітектури Київської Русі»* доведено причетність Моргілевського до проблематики, пов'язаної з визначенням ролі Кавказу в європейській культурі середньовіччя (Й. Стржиговський, Д. Бакрадзе, А. Павлінов, Н. Кондаков, Ф. Шміт, М. Брунов, Г. Чубінашвілі). На основі архівних матеріалів, що вводяться до наукового обігу, визначено, що Моргілевський повному висвітлює питання співвідношення кавказьких архітектурних типів (пам'ятки в Мокві та Лихнах в Абхазії, а також поблизу річок Теберди і Зеленчука в Карачаєво-Черкесії) зі східнохристиянської архітектурою.

Доведено, що еволюція архітектурних типів моквинського й лихниського соборів стає контраргументом у питанні щодо походження п'ятинавної Софії Київської від собору в Мокві. Ця концепція Моргілевського близька до інтерпретації моквинського собору Бруновим як імпортованого візантійського типу, що на Кавказі «згасає», й тому не може бути прототипом для більш виявленого прикладу п'ятинавної хрестово-банної церкви на Русі — Софії Київської. Водночас, висновки Моргілевського є цілком самостійними: ґрунтуючись на натурних дослідженнях, вчений формує власне бачення розвитку локальних центрів візантійської архітектури.

У підрозділі 3.3. «*Особливості застосування «теорії впливів» у працях І. Моргілевського*» показано, що теорію культурних впливів можна трактувати подвійно: або як впливи ідей і лише потім — форм, або, як у Моргілевського, — через типологію, тобто реконструкцію розвитку певних типів, їхнього розповсюдження. Якщо у випадку з кавказькими пам'ятками (п. 3.2) науковцю вдалося простежити еволюцію архітектурного типу, — у випадку з поширенням іранського конструкційного прийому (п. 3.1) методу запозичень виявилось недостатнім. Моргілевський збагатив теорію іранських впливів Шуазі новими прикладами, але його реконструкція руху «суто перської ідеї перекриття» не позбавлена фрагментарного характеру.

Амбівалентний характер «теорії впливів», який ми спостерігали упродовж дослідження, виопуклюється насамперед тим, що коренева система утвердження форм християнської архітектури Медітеранії живилася з одного типологічно сформованого джерела, з однієї стилістично-жанрової парадигми, у кожному предметно виявленому артефакті здобуваючи повноту втілення.

ВИСНОВКИ

1. У еволюції уявлень про наукову творчість І. Моргілевського відобразились загальні тенденції розвитку гуманітаристики в цілому. За умов частих змін загальнонаукової парадигми в ХХ ст. послідовно сталим було вивчення історичних пам'яток в усіх видах мистецтва через технологію. Саме тому осмислення технологізму як принципу мистецтвознавчих, в широкому сенсі, досліджень Моргілевського відбувається у міждисциплінарному контексті: загальна історія, археологія, історія мистецтва й архітектури, реставрація, пам'яткознавство. Відсутність ґрунтового аналізу цього феномену обумовлює задачі сучасного періоду історіографічних студій.

2. Визначено провідну роль Моргілевського у застосуванні технологізму як принципу вивчення пам'яток Київської Русі — у межах національно-культурних програм на державному рівні та наукових програм ВУАН. Доведено інкорпорованість медієвістичних студій Моргілевського в широкі дослідницькі програми: краєзнавства, історичної районізації, сходознавства у зв'язку з українознавством, — що продовжували наукову традицію ХІХ — початку ХХ ст. З ідеологічним зламом 1930-х, коли була порушена єдність традиції (руйнація системи наукових установ, методологічний і тематичний антиплюралізм, нищення пам'яток, політичні репресії вчених), Моргілевський втрачає можливість

повноцінної реалізації власного дослідницького потенціалу. Розкрито міру участі Моргілевського у роботі Музею-архіву переходової доби в умовах окупації Києва під час Другої світової війни. Доведено, що колізія професійного обов'язку з одного боку, і тиску нацистської ідеології з іншого, виявилась у неможливості повноцінної наукової діяльності в межах заявлених МАПД програм з відродження киевознавства.

3. Встановлено, що методологічний корпус медієвістичних досліджень Моргілевського формувався з ряду складових, обумовлених «ренесансною» міждисциплінарною спрямованістю Срібної доби, розвиненою традицією вітчизняних археологічних розвідок і персональними якостями: знанням багатьох іноземних мов та інженерною хіміко-технологічною освітою. Першочергову роль у дослідницьких знаряддях вченого відігравали методи технічних наук та інженерний підхід, в основу якого було покладено всебічно перевірений факт.

4. Досліджено співпрацю Моргілевського з гарвардськими медієвістами К. Дж. Конантом і С. Кроссом у надзвичайно складних для міжнародних контактів обставинах 1920–1930-х. Встановлено паралелізм у виході на медієвістичні дослідження як західних, так і вітчизняних вчених через прикладні, проєктувальні та інженерні дисципліни, а також у наслідуванні дослідницької традиції від апологетів середньовічної культури через ланцюжки: Дж. Рескін — Р. Крем — К. Дж. Конант, а також А. Прахов — Ф. Шміт — І. Моргілевський.

5. У міграційній гіпотезі щодо витоків конструктивного ладу Софії Київської виявлено розвиток провідних ідей та застосування методів західноєвропейської медієвістики кінця XIX — початку XX ст.: перш за все, «теорії впливів і запозичень», що стояла переважно на орієнталістичних позиціях, тобто джерела середньовічної архітектури, як і культури взагалі, представники цієї теорії шукали на Сході. За допомогою верифікації міграційної теорії Моргілевського сучасними методами (семіологічний аспект) з'ясовано особливості застосування теорії впливів. Якщо у Н. Кондакова впливу форм передують впливи ідей, у гіпотетичній побудові Моргілевського ідеологічна складова відсутня зовсім. У даному випадку гіпотеза впливу втрачає історичний зв'язок наведених прикладів, оскільки ігноруються причини їхнього виникнення. Доведено причетність Моргілевського до проблематики, пов'язаної з визначенням місця Кавказу в культурі середньовіччя. Визначено його авторську концепцію розвитку локальних центрів візантійської архітектури: ґрунтуючись на власних дослідженнях кавказької архітектури в зв'язку з архітектурою Київської Русі, Моргілевський по-новому висвітлює питання інтерпретації архітектурних типів моквинського й лихниського соборів у зв'язку з походженням Софії Київської.

Водночас, виконана дисертаційна робота оприлюднює загальні мистецтвознавчі підвалини подальшого студіювання окремої науково-творчої особистості, з одного боку, у контексті досліджуваної доби, з іншого, — з огляду на персоніфікованість втілення культурно-мистецтвознавчої думки у тематично-жанрових наукових зв'язках.

ПУБЛІКАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Ненашева О. Ю.* Чернігівська «П'ятниця» — приклад взаємодії київської та московської архітектурно-реставраційних шкіл [Текст] / Олена Ненашева // Українська академія мистецтва : дослід. та наук.-метод. праці ; Нац. акад. образотв. мистец. і архітектури. — К. : НАОМА, 2007. — Вип. 14. — С. 322–330.

2. *Ненашева О. Ю.* Свята Софія Київська і собор у Мокві (Абхазія) в архітектурознавчих студіях І. В. Моргілевського [Текст] / Олена Ненашева // Українська академія мистецтва : дослід. та наук.-метод. праці ; Нац. акад. образотв. мистец. і архітектури. — К. : НАОМА, 2009. — С. 259–270.

3. *Ненашева Е. Ю.* Диалог культур в інтерпретації І. В. Моргілевського (Византия, Кавказ, Киевская Русь) [Текст] / Е. Ю. Ненашева // *Universum : Филология и искусствоведение : электрон. науч. ж-л.* — 2014. — № 6 (8) : [сайт]. — Електрон. дані. — Режим доступу : <http://7universum.com/ru/philology/archive/item/1401> (21.06.2014). — Назва з екрану.

4. *Ненашева О. Ю.* Теорія культурних впливів у дослідженнях І. В. Моргілевського // Питання культурології : зб. наук. праць ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К. : КНУКіМ, 2014. — Вип. 30. — С. 192–199.

5. *Ненашева О. Ю.* Сакральні пам'ятки Вірменії в культурологічних студіях І. В. Моргілевського. 1920–1930-і рр. [Текст] / О. Ю. Ненашева // Вісник Львівської національної академії мистецтв. — Львів : ЛНАМ, 2015. — Вип. 26. — С. 267–275.

6. *Ненашева О. Ю.* До історії музейної справи України: І. В. Моргілевський та виставка «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» [Текст] / О. Ю. Ненашева // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. — Вип. 27. — С. 65–76.

7. *Ненашева О. Ю.* Технологізм у мистецтвознавчих дослідженнях Іполита Моргілевського (на прикладі Софії Київської) [Текст] / О. Ю. Ненашева // Культура і мистецтво у сучасному світі : наук. зап. ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К. : КНУКіМ, 2015. — Вип. 16. — С. 149–157.

АНОТАЦІЯ

Ненашева О. Ю. **Технологізм у мистецтвознавчих дослідженнях Іполита Моргілевського в історико-культурному контексті.** — На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 — теорія та історія культури. — Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України. Київ, 2015.

Дисертацію присвячено розкриттю сутності наукової спадщини Іполита Моргілевського (1889–1942), виявленню технологізму в його мистецтвознавчих дослідженнях і визначенню місця науковця у вітчизняній культурі. Доведено провідну роль Моргілевського у розвитку історії культури Київської Русі на території України — у межах вітчизняних національно-культурних програм

на державному рівні та наукових програм ВУАН. Розкрито сутність участі Моргілевського в роботі Музею-архіву переходової доби в умовах окупації Києва під час Другої світової війни. Доведено причетність Моргілевського до проблематики, пов'язаної з визначенням місця Кавказу в культурі середньовіччя. Досліджено співпрацю Моргілевського з гарвардськими медієвістами у надзвичайно складних для міжнародних контактів обставинах 1920–1930-х. У міграційній гіпотезі щодо витоків конструктивного строю Софії Київської виявлено розвиток провідних ідей та застосування методів західноєвропейської медієвістики кінця ХІХ — початку ХХ ст. На основі архівних документів доведено причетність Моргілевського до проблематики, пов'язаної з визначенням місця Кавказу в культурі середньовіччя. За допомогою верифікації міграційної теорії Моргілевського сучасними методами (семіологічний аспект) з'ясовані особливості застосування теорії впливів.

Ключові слова: Іполит Моргілевський, Київська Русь, Візантія, Кавказ, Іран, культура, мистецтво, архітектура, технологізм, пам'ятка, мистецтвознавство, медієвістика, гарвардська школа медієвістики, міграційна теорія, семіологія.

АННОТАЦІЯ

Ненашева Е. Ю. Технологизм в искусствоведческих исследованиях Ипполита Моргилевского в историко-культурном контексте. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения по специальности 26.00.01 — теория и история культуры. — Институт проблем современного искусства Национальной академии искусств Украины. Киев, 2014.

Диссертация посвящена раскрытию сущности научного наследия Ипполита Моргилевского (1889–1942), выявлению технологизма в его искусствоведческих исследованиях и определению места Моргилевского в украинской культуре ХХ века.

В эволюции представлений о научном творчестве Моргилевского отразились общие тенденции развития гуманитарной науки в целом. В условиях частых изменений общенаучной парадигмы в ХХ в. неизменным оставалось изучение исторических памятников во всех видах искусства посредством технологии. Именно поэтому осмысление технологизма как принципа искусствоведческих исследований Моргилевского происходит в междисциплинарном контексте: общая история, археология, история искусства и архитектуры, реставрация, памятниковедение.

Определена ведущая роль технологизма в научно-творческом наследии Моргилевского как принципа изучения памятников Киевской Руси в рамках национально-культурных программ на государственном уровне и научных программ ВУАН. Доказана инкорпорированность медиевистических опытов учёного в академические программы: краеведения, исторической районизации, востоковедения в связи с украиноведением, — которые продолжали научную традицию ХІХ — начала ХХ вв. С идеологическим словом 1930-х, когда было

нарушено единство традиции, Моргилевский утрачивает возможность реализации исследовательского потенциала.

Моргилевский рассмотрен в диссертации как представитель киевской научной общественности в условиях немецкого оккупационного режима 1941–1942 гг. Определена степень его участия в работе Музея-архива переходного периода в качестве научного консультанта.

Установлено, что формирование методологического корпуса медиевистических исследований Моргилевского обусловлено «ренессансной» междисциплинарной направленностью Серебряного века, развитием традиции украинских археологических исследований и персональными качествами учёного.

Исследовано сотрудничество Моргилевского с гарвардскими медиевистами в сложных для международных контактов обстоятельствах 1920–1930-х.

Установлен параллелизм в выходе на поле медиевистических исследований западных и отечественных учёных через прикладные, проектные и инженерные дисциплины, а также в наследовании исследовательской традиции от апологетов средневековой культуры через цепочки: Дж. Рёскин — Р. Крем — К. Дж. Конант, А. Прахов — Ф. Шмит — И. Моргилевский.

Развитие типологии памятников архитектуры Киевской Руси прослежено по сравнению со структурно-типологическим (компаративным) подходом Моргилевского в контексте жанрового (функционального) подхода Г. Вагнера, включающего социологическую составляющую.

В миграционной гипотезе об истоках конструктивного строя Софии Киевской обнаружено развитие ведущих идей и применение методов западноевропейской медиевистики конца XIX — начала XX вв. (М.-А. Дьелафуа, Ог. Шуази, А. Мусил, Л. Массиньон, Г. Белл): прежде всего, «теории влияний и заимствований», которая стояла преимущественно на ориенталистических позициях: истоки средневековой культуры представители этой теории искали на Востоке. Определение Персии как отправного пункта миграции конструктивной идеи, воплощённой в Софийском соборе в Киеве, обусловило расширение исследовательской базы и введение памятников Киевской Руси в европейско-средиземноморский контекст.

Доказана причастность Моргилевского к проблематике, связанной с определением Кавказа в культуре средневековья. Определена его авторская концепция развития локальных центров византийской архитектуры: основываясь на собственных исследованиях кавказской архитектуры в связи с архитектурой Киевской Руси, Моргилевский по-новому освещает вопрос интерпретации архитектурных типов моквинского и лыхненского соборов в связи с происхождением Софии Киевской.

С помощью верификации миграционной теории Моргилевского современными методами (семиологический аспект) выяснены особенности применения теории влияний. Моргилевский рассматривает распространение «персидского типа» перекрытия посредством характеристики конструктивной формы, не учитывая локальных причин его использования. Если у Н. Кондакова влиянию форм предшествует влияние идей, в гипотетическом построении Моргилевского идеологическая составляющая отсутствует.

Доказано, что амбивалентный характер «теории влияний» характеризуется тем, что корневая система утверждения форм христианской архитектуры Медитеррании питалась из одного типологически сформированного источника, в каждом предметно обнаруженном артефакте приобретая полноту воплощения.

Ключевые слова: Ипполит Моргилевский, Киевская Русь, Византия, Кавказ, Иран, культура, искусство, архитектура, технологизм, памятник, искусствоведение, медиэвистика, гарвардская школа медиэвистики, миграционная теория, семиология.

SUMMARY

Nenasheva O. Yu. Technologism in Art Research of Hippolyte Morgilevsky in the Historical and Cultural Context. — All rights of the manuscript reserved.

Thesis for obtaining a scientific degree of candidate in Fine Arts Sciences (IE PhD) for the specialty 26.00.01 — Theory and History of Culture. — Modern Art Research Institute, National Academy of Arts of Ukraine. Kyiv, 2015.

Dissertation is dedicated to revealing of the essence of scientific heritage of Hippolyte Morgilevsky (1889–1942), eliciting of technologism in his art research and determination of the place of the scientist in the native culture. Morgilevsky's lead role in the development of the history of culture of Kievan Rus in the territory of Ukraine — in the scope of the native national and cultural programs at the state level and scientific programs of the All-Ukrainian Academy of Sciences was proved. The essence of participation of Morgilevsky in the work of the Museum Archive of Transitional Period in the condition of occupation of Kyiv during the Second World War was revealed. Tendencies of use of technological aspects in humanitarian research as an example of methodological campus of Morgilevsky were considered, cooperation of Morgilevsky with Harvard School of Mediaevalistics in extremely complicated for the international cooperation circumstances of the 1920–1930^s was emphasized. Morgilevsky's implication in the range of problems related to the determination of the place of Caucasus in the culture of the Middle Ages is proved. In migration hypothesis as to the origin of constructive structure of Sophia of Kyiv the development of the lead ideas and use of methods of the Western European mediaevalistics of the end of the 19th — beginning of the 20th centuries was revealed. The peculiarities of use of the impact theory were determined by means of verification of the migration theory of Morgilevsky with modern methods (semiological aspect).

Key words: Hippolyte Morgilevsky, Kievan Rus, Byzantium, Caucasus, Iran, culture, art, architecture, technologism, monument, art studies, mediaevalistics, Harvard School, migration theory, semiology.